ISSN 1459-305X
Julkaisija: Historian ja etnologian laitoksen tutkijat ry &
Jyväskylän Historiallinen Yhdistys ry
© Konsta Kajander

48/2026 http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-202609157120

Mielenkiintoinen uskontopsykologia

Arvio teoksesta Pauha, Teemu & Roosa Haimila, toim. *Uskonto mielessä. Psykologisia näkökulmia uskonnollisuuteen ja henkisyyteen*. Gaudeamus. 2024. 398 s. ISBN 978-952-345-283-1.

Konsta Kajander

Uskontotiede on yksi monipuolisimmista ihmistieteistä. Uskonnot ovat kulttuurien ydinarvoihin, yhteisöjen toimintaan ja yksilöiden maailmankuvaan keskeisesti vaikuttava monikerroksinen ilmiö, jonka tutkimisen tärkeys korostuu globaalissa maailmassa. Se mitä uskonnoksi tai siihen rinnastettavaksi toiminnaksi lasketaan, määrittelee uskontotieteilijä tutkimuksensa ja tiedeyhteisön tietokäsitysten puitteissa. Uskonnollista toimintaa voidaan tarkastella uskontotieteessä mitä moninaisin keinoin niin teologian, historian, kulttuurien- ja perinteentutkimuksen, yhteiskuntatieteiden kuin psykologian teorioilla ja menetelmillä.

Uskontotietelijöiden Teemu Pauhan ja Roosa Haimilan toimittaman *Uskonto mielessä* -artikkelikokoelman keskiössä ovat uskonto ja henkisyys uskontopsykologisina ilmiöinä. Kirja koostuu 27 luvusta, jotka on jaoteltu prologiin, epilogiin ja neljään teemakokonaisuuteen: uskonto, henkisyys ja tiedonkäsittely, merkityksellisyys ja elämän käännekohdat, identiteetti ja maailmankatsomus sekä suhde jumaliin ja toisiin todellisuuksiin. Lopusta löytyy sanasto lukujen tärkeimmistä käsitteistä. Pauhan ja Haimilan valtavaa urakkaa korostaa se, että he ovat kirjoittajina yhdessä ja erikseen peräti kahdeksassa luvussa. Teoksen kirjoittajakunta koostuu 29 eri uravaiheissa olevaa tutkijasta aina väitöskirjatutkijoista professoreihin ja vapaista tutkijoista psykoterapeutteihin. Kirjoittajat tulevat Åbo Akademista, Helsingin, Turun ja Itä-Suomen yliopistoista ja edustavat uskontotiedettä, sosiaalipsykologiaa, uskonnonfilosofiaa, eksegetiikkaa, arkeologiaa, liikuntatieteitä ja käytännöllistä teologiaa.

Liki 400 sivuisen teoksen koko sisällön ruotiminen yhdessä kirja-arviossa on mahdoton tehtävä. Tarkastelen arviossani kirjaa kulttuurientutkijan lukulasien läpi, ja selvitän, mitä uskonnolla tarkoitetaan, minkälaisilla teorioilla uskontopsykologia selittää uskonnollisia ilmiöitä sekä minkälaisia näkökulmia teos tarjoaa opiskelijoille, tutkijoille ja uskonnoista kiinnostuneille lukijoille.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Mistä tunnet sä uskonnon?

Yksi uskontotieteen perusongelmista on sen tutkimuskohteen määrittely. Mieleen ovat jääneet 2000-luvun alun kriittiset keskustelut uskonnon ja uskontotieteen rajoista. Kriitikoiden mukaan määritelmissä oli vikaa, jos "uskonto" kattoi kaiken bodareista jalkapalloon ja yrityskulttuuriin (Selin 2002) ja "uskontotieteilijöiksi" kelpasivat Sigmund Freud, Karl Marx ja Max Weber (Sivula 2007). Minkä tahansa ihmisen toiminnan määritteleminen "uskonnolliseksi" tekisikin eittämättä käsitteestä analyyttisesti löysän, kun taas uskonnon tiukka rajaaminen yliluonnollisiin jumalolentoihin sulkisi merkittäviä ilmiöitä tutkimuksen ulkopuolelle. Mitä siis ovat ne välttämättömät ja riittävät ehdot, joiden avulla tutkimuskohde voidaan tunnistaa uskonnoksi ja tarkastella sitä uskontotieteen kohteena?

Aleksi Sakkolan-Leppänen huomauttaa luvussaan, ettei uskonnon käsite riitä kattamaan kaikkia tieteenalan tutkimuskohteita kuten henkisyyttä. Kun uskonnolla viitataan tyypillisesti instituutioihin, sitoutuneeseen toimintaan ja toimijoihin, henkisyys kuvaa yksilölähtöistä kokemusta ja toimintaa. Sakkolan-Leppänen tarjoaa uskonnon välttämättömien ja riittävien ehtojen ongelmaan Jarkko Närvän määritelmää uskonnosta "psyykkisesti normaaliksi ajatteluksi, kokemiseksi ja käyttäytymiseksi, jossa otetaan spontaanisti ja tunneperäisesti todesta yleisesti aistein havaitsemattomia ja intuitionvastaisia olentoja" (s.31).

Intuitionvastaisuus on kognitiivisen uskontotieteen käsite, jolla tarkoitetaan elollisiin ja elottomiin olioihin sekoittunutta ulkopuolista ominaisuutta (esim. itkevä patsas, puhuva eläin, neitseestä syntynyt Jeesus), joka rikkoo käsityksiä niiden olemuksesta. Intuitionvastaiset ideat jäävät hyvin mieleen ja ovat helpommin omaksuttavia kuin esimerkiksi tieteelliset teoriat (ks. McCauley 2011). Aku Visala kuitenkin muistuttaa, ettei intuitionvastaisuudesta seuraa, että ihmiset pitäisivät ideoita ja olioita vakavasti otettavina. Henkien tai jumalolentojen tulee olla myös uskottavia toimijoita. Lukija voi havainnollistaa tätä ajatusta katsomalla hiljattain elokuvasovituksen saaneen Odysseian, jossa Poseidon on keskeisessä roolissa päähenkilöiden kohtaloa hallitsevana agenttina, vaikka he eivät häntä suoraan näekään.

Närvän määritelmä vaikuttaisi soveltuvan maailmanuskontojen lisäksi esimerkiksi mytologian, mystiikan sekä kirjassakin esiteltävien shamanismin ja maagisen ajattelun tutkimukseen. Entä ateistit ja uskonnottomat? Sekularismien ja uskontojen rajanveto on niin merkittävä nyky-yhteiskuntiin vaikuttava ilmiö ettei uskontotiede ole jättänyt aihetta tutkimatta (esim. Kallinen & Laitila 2025). Pauha ja Haimila ehdottavat tällaisissa tapauksissa uskonto-käsitteen korvaamista maailmankatsomuksella, jolla voidaan tehdä oikeutta myös uskonnottomien tavoille lähestyä perimmäisiä olemassaolon kysymyksiä. Haimilan oma artikkeli tiedettä arvostavien suomalaisten yliluonnollisista käsityksistä muistuttaa, että tieteelliset ja uskonnolliset käsitykset voivat kulkea maailmanselityksissä rinnakkain. Oppirakennelmiin perustuvat uskomukset eivät siirry sellaisenaan ihmisten mieliin, vaan yksilöt voivat yhdistellä katsomukseensa elementtejä niin uskonnoista, uskontoihin sitoutumattomasta henkisyydestä kuin tieteistä.

Kirjassa nostetaan esiin Joseph Heinrichin, Ata Norenzayanan ja Steven Heinen kritiikki uskonnontutkimusta leimaavasta WEIRD-näkökulmasta (*Western*, *Educated*,

Industrialized, *Rich* ja *Democratic*), joka vaikeuttaa tulosten yleistettävyyttä eri kulttuurien uskontoihin. Tämän tärkeän noston jälkeen onkin harmillista, että kirjankin artikkelit painottuvat läntisiin näkemyksiin. Maailmanuskonnoista näkyvimmän edustuksen saavat juutalaisuus ja kristinusko, joita tutkitaan Heprealaisen Raamatun Sananlaskujen, luterilaisten jumalanpalvelusyhteisöjen, apostoli Paavalin muuntuneiden tajunnantilojen, katolisten pyhimys Ignatius Loyolan henkisten harjoitusten sekä uskonnosta luopuneiden helluntailaisten ja ultraortodoksijuutalaisten näkökulmista. Hindulaisuus saa roolin Tero Heinosen intialaista hartausmusiikkia kirtaa käsittelevässä artikkelissa, jossa aihetta tutkitaan Hjalmar Sundénin ja Nils G. Holmin rooliteorian avulla osana uushenkistä toimijuutta. Kiinnostavista uskonnonkaltaisista ilmiöistä esillä on urheilu, jonka suhdetta uskontoon Teemu Pauha ja Noora Ronkainen havainnollistavat narratiivisen tutkimuksen avulla.

Miksi Jeppe uskoo?

Pauha ja Haimila huomauttavat, että psykologialta puuttuu yksi yhtenäinen ihmismieltä koskeva teoria. Uskonnollisen toiminnan selitys riippuu näin koulukunnasta, johon tutkija itsensä positioi. Keskeisimmät teoksessa esitellyt teoriat kiinnittyvät kognitiivisiin ja psykodynaamisiin suuntauksiin, humanistiseen ja positiiviseen psykologiaan sekä konstruktionismiin. Teorioihin paikantuvat selitykset käsittelevät esimerkiksi henkiolentojen esiintymistä eri kulttuureissa, kuolemanpelkoa, yksilöiden käsityksiä elämän merkityksellisyydestä sekä yhteisöllistä elämää ylläpitävää toimintaa kuten rituaaleja.

Lauri Launonen tuo luvussaan esiin uskontopsykologian ja uskonnollisten maailmankuvien jännitteisen suhteen. Uskonnon poisselittämiseen pyrkivissä teorioissa uskonnot esitetään lähinnä haitallisena ja irrationaalisena toimintana paikantamalla ne esimerkiksi pelokkaan ihmisen projisoimaan isähahmoon (Freud) tai korostamalla uskontoja vallan välineinä vertaamalla niitä “kansan oopiumiin” (Marx). On kuitenkin huomattava, että uskontotieteen ensisijainen kohde on uskonnollinen käyttäytyminen, ei se, ovatko uskomukset faktisesti totta. Viittaukset yli-inhimillisiin toimijoihin rajataan empiirisessä tutkimuksessa tieteellisten selitysten ulkopuolelle. Uskomuksia koskevien tosiasiaväitteiden ongelma koskee selittävän tutkimuksen ohella ymmärtävää tutkimusta. Esimerkiksi Clifford Geertzin lähestymistapa tarkastelee uskontoja symbolijärjestelminä, “jotka tekevät kaoottista todellisuutta ymmärrettäväksi, tarjoavat ihmiselle arvoja ja motivoivat elämään niiden mukaan” (s. 326). Lähestymistapa ei selitä pois uskonnollista maailmankuvaa, mutta jättää auki symbolijärjestelmän takaa löytyvän hengellisen todellisuuden olemassaolon.

Konstruktionismissa uskonnolliset ilmiöt paikannetaan yhteisölliseen vuorovaikutukseen. Esimerkiksi asenteet katsotaan päänsisäisten taipumusten sijaan argumenteiksi laajemmassa keskustelussa. Konstruktionistisen käsityksen taustalla vaikuttaa kielellinen käänne, joka sai viime vuosisadan lopulla ihmistieteissä hallitsevan aseman. Lähestymistapa on näkyvä myös kulttuurientutkimuksessa, jossa sitä on sovellettu merkityksiä käsittelevissä laadullisissa tutkimuksissa, etnografiassa ja diskurssianalyysissä (esim. Potinkara et al. 2022).

Kirjan konstruktionismiin paikantuvista luvuista kiinnostavin on Eemeli Hakokönkään ja Laura Kallatsan artikkeli hautausmaahan liitetyistä tavoista, muistoista ja kokemuksista. Kirjoittajat huomioivat tarkastelussaan tilallisen käänteen ja käyvät keskustelua materiaalisen uskonnon tutkimuksen kanssa. Uskontotieteilijä Kim Knott on peräänkuuluttanut uskonnollisten kokemusten tutkimuksessa fyysisen, sosiaalisen ja kulttuurisen ympäristön vuorovaikutusta sekä ajan, tilan ja ympäristön käsitteitä. Uskonnolliset merkitykset eivät synny pelkästään ihmisten päässä tai kielellisessä vuorovaikutuksessa, vaan materiaaliset ympäristöt vaikuttavat keskeisesti niiden muotoutumiseen. Tilallisuuden ja materiaalisuuden huomioon ottaminen voikin nähdäkseni avata uskontotieteelle kiinnostavia posthumanismiin ja ei-inhimilliselle toimijuuteen pohjautuvia jatkotutkimusaiheita.

Artikkelikokoelman näkyvin suuntaus on kognitiivinen uskontotiede, jota käsitellään peräti kahdeksassa luvussa. Niistä puhuttelevimmaksi nousi Aku Visalan luku, jossa hän tarjoaa mekanistiseen tieteenfilosofiaan perustuvan näkökulman uskontojen selittämiseen ja tieteidenvälisyyteen. Kognitiivisen uskontotieteen mukaan uskonnollisista ideoista ja käyttäytymistavoista on löydettävissä toistuvia ylikulttuurisia piirteitä. Tämä implikoi ihmisten universaalien kognitiivisten toimintojen olemassaolosta, jolloin uskonnollisia merkityksiä ei selitetä sosiaalisella vuorovaikutuksella, vaan ihmismielen rakenteilla. Kulttuuri ja kasvuympäristö vaikuttavat merkitysten sisältöihin ja auttavat ymmärtämään yksilöiden toimintaa osana sosiaalisia konteksteja. Ne eivät kuitenkaan selitä, *miksi* merkitykset rakentuvat näissä konteksteissa niin kuin ne rakentuvat.

Myöskään tutkittavien selitykset omalle toiminnalleen eivät ole Visalan mukaan riittäviä selittävän uskontotieteen näkökulmasta. Monet ihmismielen informaatiota muokkaavat prosessit perustuvat automaattiseen kognitioon, josta yksilöt eivät ole tietoisia. Kielellisyyteen perustuvassa ymmärtävässä tutkimuksessa voidaan kyllä osoittaa, *mihin* ja *miten* Jeppe uskoo. Selittävässä tutkimuksessa Jepen selitykset eivät kuitenkaan ole riittävä eivätkä aina edes välttämätön ehto hänen uskonnollisen toimintansa selittämisessä (Ketola et al. 2008, 21). Jotta uskontotieteilijä voisi selittää, *miksi* Jeppe uskoo, hänen merkityksenannoistaan tulisi löytää (yli)kulttuuriseen uskonnollisiin ideoihin ja käyttäytymiseen viittavia piirteitä. Visala ehdottaa uskontoja koskevien mekanismien selittämiseksi psykologiaan nojautuvaa tutkimusta. Kognitiivinen uskontotiede voi tarjota teorioillaan uskonnollisille ilmiöille kausaalisia selityksiä, jotka vetoavat myös yksittäisistä ihmisistä ja kulttuureista riippumattomiin ihmismielen toimintoihin.

Kenelle tutkitaan?

Aleksi Sakkolan-Leppänen muistuttaa luvussaan, että “tutkimusalan käsitteiden määrittyminen heijastelee yhteiskunnallisia kehityskulkuja. Tästä kertoo esimerkiksi tutkimuksen yleistyminen yhdessä yhteiskunnan maallistumisen tahdissa.” (s.38) Tällaista pohdintaa olisi voinut olla teoksessa enemmänkin. Kokoelman oppihistorialliset katsaukset noudattavat oppikirjoille hyvin tyypillistä kuhnilaista paradigmanarratiivia, jossa tiedekäsitysten muutoksiin keskittyminen unohtaa tärkeän kysymyksen: kenelle tutkimusta tehdään eli mikä on sen yhteiskunnallinen merkitys? Oppihistorian täydentäminen antropologi Roy D’Andraden ‘agendahypyillä’

(*agendahopping*) voisi olla jatkossa hyödyllinen apuväline myös uskontotieteen (ja -psykologian) muutosten käsittelyssä osana yhteiskunnan muuttuvia tiedontarpeita (esim. Fingerroos & Kajander 2022).

Yhteiskunnallisen keskustelun lisäksi olisin kaivannut teokselta enemmän vuoropuhelua kulttuurien- ja perinteentutkimuksen kanssa, joissa on hyödynnetty aiemmin varsinkin kognitiivisia näkökulmia (ks. Stark 2021). Veikko Anttonen löytyy pyhää koskevista kirjasuosituksista ja Siria Kohonen mainitaan maagisen ajattelun tutkimuksessa, mutta muuten näitä tieteenaloja lähimmäksi tulee ainoastaan Tomi Kuljukka kiinnostavalla luvullaan kognitiivisten rituaaliteorioista arkeologisessa tutkimuksessa.

Vaikka Jutta Jokiranta ja Harri Söderholmin luvut tarjoavat suositeltavaa luettavaa historiallisten tekstiaineistojen tutkijoille, keskustelu historiantutkimuksen kanssa jää myös teoksessa ohueksi. Vaikka Pauha ja Haimila muistuttavat aiheellisesti eri tieteenalojen käsitteiden soveltuvuudesta toiselle tieteenalalla, en täysin allekirjoita, etteikö psykologian identiteettiteorioita voisi hyödyntää myös historiantutkimuksessa. (s. 23) Psykologiaa on jo hyödynnetty psykohistoriassa ja kognitiivisen historiassa, joita teoksessa olisi voinut kommentoida tarkemmin. Toimittajien mukaan historiantutkimuksessa identiteettiä tarkastellaan usein sosiaalisina representaatioina (emt.). Tämä on totta, muuta lisäisin, että egodokumentteja voisi hyödyntää myös yksilön (uskonnollisen) identiteetin tutkimukseen. Uskoisin myös, että uskontopsykologisilla näkökulmilla olisi annettavaa viime aikoina nousussa olleeseen kokemuksen historiaan.

Uskonto mielessä on kaikkiaan ansiokas kokoelma uskontopsykologian tärkeimmistä koulukunnista, teorioista ja käsitteistä sekä kiinnostavista uskonnollista ja henkisistä ilmiöistä. On kuitenkin paikallaan varoittaa, että sen sisältö on korostetun teorialähtöinen. Teos ei siis ole helpoin johdatus uskontotieteeseen tutustuvalle opiskelijalle ja uskonnoista kiinnostuneelle maallikolle, vaan kannattaa ottaa luettavaksi vasta uskontotieteen pohjatietojen jälkeen. Selkeästi ja ymmärrettävästi kirjoitettujen artikkelien ansiosta teos soveltuu hyvin opetuskäyttöön ja kurssikirjaksi syventäviin opintoihin.

Aivan erityisesti haluan kannustaa kirjan pariin merkityksistä kiinnostuneita ihmistieteiden opiskelijoita ja tutkijoita. Merkitysten hahmottaminen osana kulttuurisia ja sosiaalisia konteksteja on hyvä lähtökohta etnografiaan ja tekstiaineistoihin painottuvalle tutkimukselle. Psykologisia prosesseja koskevien teorioiden hyödyntäminen syventää analyysia entisestään, jolloin tutkimuksessa voidaan vastata paremmin myös siihen, miksi merkitykset rakentuvat niin kuin ne rakentuvat. Oli kiinnostuksen kohteena sitten affektit, kulttuuriset mallit, muistitieto, kulttuurien kohtaaminen tai ihmisten suhteet ympäristöön ja teknologiaan, *Uskonto mielessä* tuo niitä tutkivien tieteenalojen työkalupakkiin oivia työkaluja.

FT Konsta Kajander työskentelee Jyväskylän yliopistossa tutkijana Koneen Säätiön rahoittamassa hankkeessa *Cognition in social interaction – Toward a mechanistic integration of the cognitive and social sciences*. Hän on soveltanut

kognitiivisen kulttuurintutkimuksen teorioita 1800-luvun suomalaisen talonpoikais- ja työväenkulttuurin tutkimukseen.

Kirjallisuus

Fingerroos, Outi & Konsta Kajander. 2022. Etnografia, paradigmat ja agendahypyt. Teoksessa *Kulttuurien tutkimuksen menetelmät*, toim. Outi Fingerroos, Konsta Kajander & Tiina-Riitta Lappi, 25–44. Tietolipas 274. Helsinki: SKS.

Kallinen, Timo & Teuvo Laitila, toim. 2025. *Sekularismit. Uskonnon ja maallisen rajankäyntejä*. Helsinki: SKS.

Ketola, Kimmo, Ilkka Pyysiäinen & Tom Sjöblom. 2008. Johdanto. Teoksessa *Uskonto ja ihmismieli: Johdatus kognitiiviseen uskontotieteeseen*, toim. Kimmo Ketola, Ilkka Pyysiäinen & Tom Sjöblom, 11–28. Helsinki: Gaudeamus.

McCauley, Robert N. 2011. *Why Religion Is Natural and Science Is Not*. Oxford University Press.

Potinkara, Nika, Liia-Maria Raippalinna, & Arja Turunen. 2022. Diskurssintutkimus. Teoksessa *Kulttuurien tutkimuksen menetelmät*, toim. Outi Fingerroos, Konsta Kajander ja Tiina-Riitta Lappi, 329–350. Tietolipas 274. Helsinki: SKS.

Selin, Risto. 2002. Kilvoittelua täydellisestä kehosta. *Tieteessä Tapahtuu* 20, 1, https://journal.fi/tt/article/view/57496.

Sivula, Anna. 2007. Teoriaa artikuloimassa, työttömiä etsimässä: Teemu Taira 2006: Työkulttuurin arvomuutos työttömien kerronnassa. *Elore* 14, 1, https://doi.org/10.30666/elore.78660.

Stark, Eija. 2021. Tutkimuskohteena kansanomainen ajattelu ja perinteiset käsitykset. Kognitiiviset mallit, maailmankuva ja mentaliteettihistoria suomalaisessa folkloristiikassa. Teoksessa *Paradigma: Näkökulmia tieteen perusperiaatteisiin ja käsityksiin*, toim. Niina Hämäläinen & Petja Kauppi, 165–182. Kalevalaseuran vuosikirja 100. Helsinki: SKS.